

ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ

ЯК ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ

Г.З. Ожнев'юк
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри інтелектуальної власності
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Для забезпечення ефективного регулювання суспільних відносин право повинно характеризуватись доступністю, зрозумілістю, універсальністю, втілюючи основні суспільні цінності, формулювати їх у спосіб, доступний для сприйняття пересічними громадянами. Недоліки формулювання, суперечність правових норм між собою створюють проблеми у праворозумінні, які ще більше посилюються на етапі правозастосування. Правова визначеність як принцип права і, в той же час, вимога до права у правовій державі стоїть на заваді таких проблем, покликана забезпечувати єдність праворозуміння, відсутність двоякого, ситуативного тлумачення змісту правової норми, встановлює вимоги для правозастосування, що ґрунтуються на дотриманні прав людини та забезпеченні дієвих механізмів їх захисту від неправомірного державного втручання.

На наявність цих проблем в українському законодавстві неодноразово вказувалось як у галузевих, так і в загальноправових дослідженнях, однак сама категорія «правова визначеність» не є часто вживаною як в україн-

ській правовій науці, так і в нормативних документах. Відтак вона потребує системного глибокого підходу до осмислення, формулювання та встановлення її змісту з використанням вже існуючих підходів в доктрині української та зарубіжної юридичної науки.

До терміна «правова визначеність» у своїх дослідженнях звертались такі науковці, як М. Козюбра, О. Мусиченко, В. Синчак, О. Петришин, В. Комаров, С. Погребняк, А. Пухтецька, С. Серьогін, Ю. Матвеева та ін. Правову визначеність прийнято розглядати як вимогу верховенства права, як загальноправовий принцип, як механізм подолання прогалин у праві тощо. Однак, незважаючи на багатогранність цього поняття, воно так і не знайшло свого чіткого визначення і його зміст здебільшого розкривається через суміжні категорії. Такий підхід призводить до розкриття або однієї з вимог правової визначеності, що значно звужує розуміння самого поняття, або до формулювання переліку вимог правової визначеності, що надає цьому поняттю описовості.

Метою цієї статті є узагальнення існуючих підходів до розуміння правової визначеності в українській правовій науці та їх співвідношення з підходами у деяких зарубіжних країнах з метою формулювання категорії «правова визначеність». Для реалізації цієї мети буде проаналізовано галузеві та загальнотеоретичні роботи українських вчених, які торкаються питання правової визначеності, наведено підходи до розуміння цього поняття в окремих зарубіжних джерелах.

Правова визначеність є перекладом українською категорії «legal certainty», що вживається у рішеннях Європейського суду з прав людини, зарубіжній теорії і практиці. Свідченням того, що як правове поняття ця категорія не набула свого усталеного значення поряд з такими поняттями, як «верховенство права» та «правова держава», є переважно відсутність її тлумачення в українських юридичних словниках [4; 7; 9-11]. А це призводить до неоднакового або помилкового застосування цього поняття. Якщо звернутись до буквального тлумачення цього

поняття, то «визначеність» тлумачиться як «чіткість, виразність, чого-небудь», а «правовий» – «той, що стосується права» [1, с. 143, 1109]. Буквальне тлумачення відтак означає «чіткість, зрозумілість у праві». Однак буквальне тлумачення закладе лише перший (буквальний) рівень у розумінні поняття, подальше його глибинне осмислення знаходимо у працях відомих українських вчених.

Одним із перших дослідників, який звернув увагу на принцип правової визначеності у вітчизняній юридичній науці, був С. Погребняк. Вказуючи на зв'язок правової визначеності з вимогами верховенства права, він зауважував, що «в умовах верховенства права правові норми та їх джерела повинні відповідати принципу правової визначеності або певності. Цей принцип, який іноді іменують «юридичною безпекою» або «правою стабільністю» – широка концепція, стрижнем якої є передбачуваність. Згідно з цим принципом люди повинні мати змогу планувати свої дії із впевненістю, що знають про їх правові наслідки. Він вимагає, щоб правові акти заздалегідь оприлюднювалися, діяли на майбутнє, були ясними, простими, точними, чіткими і несуперечливими» [6, с. 490-491]. Далі науковець вдається до розкриття змісту цього принципу через сукупність вимог правової визначеності, які є її складовими.

Розкриття змісту правової визначеності через сукупність вимог наводить і М. Козюбра: «принцип визначеності означає вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих з них, що адресовані безпосередньо громадянам. Вони повинні передбачати правові наслідки своєї поведінки» [2, с. 49].

Звертається до визначення цього принципу і А. Пухтецька в контексті дослідження принципу верховенства права. Ціка-

во, що згаданий автор не застосовує усталене поняття, називаючи його в одному випадку – принципом юридичної визначеності, а в другому – принципом правової визначеності. На думку цього науковця, під принципом визначеності розуміють вимогу щодо чіткості підстав, мети (завдань) та змісту нормативних приписів і вимогу щодо визначення повноважень органів виконавчої влади у відносинах з громадянами й їх об'єднаннями лише законами [8, с. 60]. Використання категорії «юридична визначеність» зустрічається і в працях інших вчених.

З вищенаведеного можна зробити висновок, що правова визначеність розглядається науковцями як принцип, згадується в контексті верховенства права як його складова і знаходить своє відображення в загальнотеоретичних дослідженнях. Через тісний зв'язок з суміжними категоріями зміст правової визначеності часто розмивається серед таких категорій, як принцип законності, принцип верховенства права, правова держава.

Спробою надати тлумачення цьому поняттю є формулювання правової визначеності, наведене О. Мусиченко – принцип правової визначеності, на її думку, слід розуміти у вузькому та широкому сенсі... як визначеність нормативно-правових актів не лише на етапі правотворчості, а й на стадії правозастосування. Науковець вважає завданням реалізації цього принципу дотримання зрозумілості, несуперечливості правових приписів, виражених у нормативно-правових актах [5, с. 149].

Слід погодитись з дослідником у тому, що поняття правової визначеності має застосовуватись як на етапі правотворення, так і на етапі правозастосування. На етапі правотворення формулювання правової норми вимагає чіткості та лаконічності,

використання усталеної термінології, дотримання взаємозв'язків понять у різних нормативних актах. Цей аспект правової визначеності є важливим. Однак, обмежившись лише таким тлумаченням правової визначеності на етапі правотворення, ми не враховуємо істотного аспекту – взаємозв'язків різних нормативних актів, що містять правові норми між собою у певній сфері регулювання суспільних відносин. Іншими словами, наявність суперечливих, складно сформульованих правових норм, що погано корелюються між собою, робить для пересічного громадянина незрозумілим зміст правової норми, закладений законодавцем. Отже, при тлумаченні правової визначеності на етапі правотворення слід враховувати доступність і зрозумілість правових норм для громадянина у їх сукупності. Правова норма одного нормативного акта може бути продубльована, деталізована в іншому, разом вони повинні демонструвати узгоджений механізм правового регулювання, зрозумілий пересічній особі.

Через відсутність чітко сформульованого поняття «правова визначеність» може скластись хибне враження про те, що воно є запозиченим з іноземної практики, рідковживаним і таким, що не має суттєвого практичного значення для України.

Однак таке твердження легко спростовується тим, що до встановлення змісту цього принципу звертаються представники галузевих юридичних наук, що підкреслює загальноправове його значення, важливість застосування його в різних галузях юридичної науки. Так, досліджуючи цивільний процес, В. Комаров зазначає, що «правова визначеність – іманентна складова самого права та правового регулювання у різних його сферах». Науковець пропонує розглядати категорію «правова визначеність»

у двох аспектах – об'єктивному та суб'єктивному. На його думку, в об'єктивному значенні права визначеність відбиває наявні умови функціонування механізму правового регулювання, виходячи з обов'язків держави забезпечити реалізацію правових норм відповідно до їх призначення та в інтересах суб'єктів права. У суб'єктивному значенні, на його думку, права визначеність відбиває інтерсуб'єкту роль права, його усвідомлення суб'єктом права, виходячи з природності права і, в першу чергу, прав людини [3, с. 142].

Досліджуючи податкові відносини, В. Синчак зазначає, що серед податкових принципів доцільно виділити «принцип визначеності», суть якого впливає із трьох податкових принципів побудови податкової системи, які законодавчо затверджені в Україні, зокрема: стабільності, єдиного підходу, доступності [12, с. 92]. Слід підкреслити, що сфера податкових відносин характеризується імперативністю правових приписів та наявністю у суб'єктів державної влади широких владних повноважень. У таких правовідносинах суб'єкт, для якого значення правового припису є незрозумілим, може допустити порушення правових вимог через незнання або їх неправильне застосування.

Наведені вибіркові дослідження з різних галузей права свідчать про те, що права визначеність як принцип права об'єктивно впливає з норм права відповідної галузі і хоча прямо не виражається в тексті нормативних актів, однак має загальний характер і має бути застосована у правовідносинах.

Наведені приклади демонструють реалізацію принципу правової визначеності у правовідносинах різного галузевого спрямування і переконливо доводять, що цей принцип слід розглядати у широкому сенсі, який охоплює не тільки правотворення, а й правозасто-

сування. Будь-яка права норма регулює ті чи інші суспільні відносини, якщо такого регулювання не відбувається, то права норма є застарілою, неефективною і потребує вилучення або просто заміни. Однак, якщо норма права сформульована з дотриманням правової визначеності на етапі правотворення, чи завжди цього достатньо для того, щоб говорити про існування правової визначеності на етапі правозастосування? Порушення принципу правової визначеності на етапі правозастосування може мати місце через перевищення органами державної влади своїх повноважень, відсутність єдності у правовому застосуванні судами закону, вибіркоче правосуддя, порушення рівності прав тощо. На нашу думку, саме єдність і взаємозв'язок цих двох значень – широкого і вузького – дають цілісне уявлення про правову визначеність як юридичну категорію. Якщо обмежити використання правової визначеності тільки етапом правотворення, тоді зміст правової визначеності можна ототожнювати з поняттям «тлумачення», як це бачимо у праці А. Хворостянкіної [13].

В ході зближення, гармонізації законодавства України і Європейського Союзу встановлено, що у різних галузях права втілені вимоги, що складають зміст принципу правової визначеності, який однак не отримав доктринального визначення як цілісна категорія, що створює проблеми у його використанні як у теорії, коли відбувається нехтування вимогами правової визначеності при здійсненні нормотворчої діяльності, так і на практиці, коли нехтування таким принципом призводить до порушення балансу у забезпеченні прав людини та реалізації владних повноважень державними органами.

Формулювання категорії «права визначеність» важливе з точки зору подальшого використання цієї

категорії, з одного боку – не повинно звужувати змісту самого принципу; з іншого – має бути чітким і лаконічним для запобігання розмиванню його змісту.

У своїй праці румунські вчені дають таке визначення досліджуваної категорії: «маючи комплексну структуру, принцип правової визначеності виражає, по суті, гарантію, що громадяни повинні бути захищені проти загрози, породженої самим правом, проти небезпеки, породженої правом» [14, с. 1].

Ще одна зарубіжна дослідниця вважає принцип правової визначеності загальноправовим принципом, що уособлює передбачуваність у праві. На думку цього науковця, слід розглядати правову визначеність як формальний принцип, функціональний та предметний. Ці три елементи дають змогу поглянути на принцип правової визначеності з позиції юридичного позитивізму, юридичного реалізму та теорії природних прав людини. З формальної точки зору, цей принцип означає законність правової норми конкретного нормативного акта, з фактичної – права визначеність означає стабільність і ефективність у праві загалом, а предметна – у межах конкретної галузі права, тобто в межах схожих за предметом регулювання правовідносин [15, с. 11, 13].

На відміну від України, де принцип правової визначеності ще на етапі свого формування, набуває ознак і характерних рис, теорії права зарубіжних країн він є давно відомим. Так, у тлумачному словнику юридичних термінів 1970 р., виданому в Сербії, знаходимо визначення цього поняття: права визначеність означає стан суспільства, в якому закон добре відомий заздалегідь, правильно застосовується, тобто стан законності, де закон заздалегідь сформульований так, що він реалізується у правовий спосіб на практиці у соціальних відносинах [16, с. 843].

Термін «правова визначеність» здебільшого відсутній у тлумачних термінологічних словниках або через недостатню розробку цього поняття у вітчизняній доктрині, або через його багатоглибкість, відсутність уніфікованого підходу до його визначення. Підсумовуючи наведені вище думки вчених, можна назвати основні характеристики цього терміна, зі змісту яких випливає: правова визначеність є загально-правовим принципом;

застосовується у зв'язку з принципом правозаконності і не супе-

речить йому; правова визначеність надає можливість особі передбачати правовий результат своєї поведінки; правова визначеність поширюється не тільки на етап правотворення, а й правозастосування; тісно пов'язана з порушенням прав людини, недотриманням прав людини, недотриманням вимог правової визначеності тягне, як правило, неоднакове застосування норми закону до різних громадян або порушення їх прав з боку органів публічної влади.

Враховуючи цю сукупність ознак, термін «правова визначеність» може бути сформульо-

ваний таким чином: правова визначеність – загальноправовий принцип, відповідно до якого формулювання правових норм є доступним і зрозумілим для пересічної особи настільки, що вона може прогнозувати правові наслідки своєї поведінки. Після подальшого більш глибокого дослідження елементів правової визначеності та особливостей застосування цього принципу наведене визначення може бути доповнене додатковими ознаками, властивостями та характеристиками. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Ред. В. Т. Бусел. – Київ-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1720 с.
2. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна // Право України. – 2012. – №№1-2. – С. 30-63.
3. Комаров В. В. Курс цивільного процесу. – Харків, Право, 2011. – 1352 с.
4. Мозоль А. П., Мозоль Н. І., Юрковська Л. Г. Словник юридичних термінів. – К., 2014. – 191с.
5. Мусиченко О. Зрозумілість і чіткість закону як складова частина принципу правової визначеності в практиці Європейського суду з прав людини // Visegrad Journal of Human rights. – 2016. – №№1-2. – С. 149-153.
6. Погребняк С. Принцип правової визначеності як загальний принцип права // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : ст. учасників Міжн. круглого столу. Львів 3-5 грудня 2010 р. – Львів : Галицький друкар, 2010. – С. 490-508.
7. Правознавство : словник термінів / За ред. Гончаренка В. Г. – К., Юрисконсульт, КНТ, 2007. – 636 с.
8. Пухтецька А. А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права. – К. : Юридична думка, 2010. – 139 с.
9. Словник юридичних термінів і понять : навч. посіб. / За ред. Гончаренка В. Г., Ромовської З. В. – К., Юстиніан, 2013.
10. Сучасна правова енциклопедія / За заг. ред. О. В. Зайчука. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 403 с.
11. Юридична енциклопедія в 6 т. / Редкол. Шемшученко Ю. С. та ін. – К. : Укр. енцикл., 2002. – Т. 4-5. – 720 с.
12. Синчак В. П. Еволюція наукової думки в оподаткуванні та її реалізація в податкових системах : моногр. – К.-Хмельн. : Видавництво ХВВП, 2006. – С. 294.
13. Хворостянкіна А. В. Визначеність законодавчих дефініцій як умова ефективного дотримання духу і букви закону // Наукові записки. – Т. 77. Юридичні науки. – С. 8-12.
14. Ion Predescu, M. Safta. The principle of legal certainty, basis for the rule of law: Landmark case [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ccr.ro/ccrold/publications/buletin/8/predescuen.pdf>
15. J. Raitio. The source of law – doctrine and reasoning in Finland [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ifla.org/past-wlic/2012/129-raitio-en.pdf>. p.1-16
16. Pravni leksikon. – Belgrad : Svremena administracija, 1970. – 1376 p.